

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמועון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס-צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האיי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האיי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה וברכה ממז"ר הר"ה ג'ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11	מבוא

♦ גנוזות ♦

31	ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל הרב ישי רונן
43	קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין בינויי עם ישראל הרב דוד יוסף
69	אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

91	פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות הרב ידידיה כהן
115	פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171	רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים הרב יהודה זייבלד
175	נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

בירור מנהגי קשירת הציצית

בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל הקדמונים

מנהג רוב עדות ישראל בדורות האחרונים [מלבד עדת בני תימן] בקשירת הציציות הוא כפי שכתב השו"ע בס"י י"א ס"ד: יקח ד' חוטים מצד זה וד' מצד זה, ויקשור שני פעמים זה על גב זה, ואח"כ יכרוך חוט הארוך סביב השבעה קצת כריכות, וקושר שני פעמים זה על גב זה, וחוזר וכוך; וכן יעשה עד שישלים לחמש קשרים כפולים וארבעה אוירים ביניהם מלאים כריכות ע"ש.

במאמר זה נבאר בס"ד שמנהג זה הוא מנהג שמקורו בחכמי צרפת המאוחרים, אולם המנהג הקדום, הן של הגאונים וחכמי המזרח, הן של חכמי צרפת הקדמונים וחכמי שאר הארצות היה באופן אחר, מכמה בחינות; א. הקשרים לא היו ד' חוטים עם ד' חוטים, אלא כל הקשרים נעשים עם החוט הארוך בלבד. ב. חמשת הקשרים שנהגו לעשות - לא היו בין כל כריכה וכריכה אלא מחולקים לג' וב', בהתחלה ובסוף, ובאמצע היו כל הכריכות ברצף. אלו השינויים העיקריים, וכפי שנבאר בס"ד.

האם הקשרים נעשים ד' עם ד' או הכל עם החוט הכורך

כתב הב"י בס"י י"א ס"ד: וכתוב במרדכי [ס"י תתק"מ]: ועל הקשרים עצמם נוהג ר"ת ור"י לעשות מחוט של כרך הקשרים, והיה תוחב ראש החוט באמצעיתו על השבעה חוטים ומהדקן יחד. ואומר רבי אלחנן דכה"ג לא מיקרי קשר של קיימא אם לא כשמקשר שני החוטים יחד בשני קשרים כדאמרין בפרק אלו קשרים. ומיהו י"ל דכה"ג שאין כאן אלא ראש אחד מתקיים יותר, אבל בשני ראשים זה הראש מושך אילך וזה אילך ועביד לאינתוקי. ומיהו נראה לי דלא הוי קשר הואיל וקושר בו שאר חוטים, ולעצמו היה מהני שהוא רק חוט של כרך אבל שאר החוטים אינם מתקיימין. וכתוב שם עוד מיני קשרים אחרים, ובסוף כתב: ויש נוהגים לקשור בארבע שמכאן וארבע שמכאן בענין שקושרים הראשון בטלית וכן עושין כל הקשרים וכן נכון לעשות בעיני רבינו, ע"כ. וזה לשון הרא"ש: וחולקין שמונה חוטים ארבע לכאן וארבע לכאן ועושין הקשר. וכך הם דברי רבינו. ומשמע שכל הקשרים בענין זה קושרים אותם, וכמו שהעלה במרדכי שנכון בעיני

רבינו. ע"כ. והדרכ"מ שם כתב: וכן כתב בהג"ה מיימוני דכולן צריכים להיות קשר על גבי קשר וכן נהגו. ע"כ.

נמצא שדעת ר' אלחנן, המרדכי וכן דעת רבו, הרא"ש והגמ"י, שהקשרים הם ד' עם ד', וממילא עושים קשר כפול. ויש להוסיף שכ"כ גם המאורות בסדר עשיית הציצית שבסוף הלכות ציצית שלו עי"ש. וכ"כ המאירי ביבמות ה' ע"ב במעשה הציצית על פי המנהג הנהוג לרבני צרפת עי"ש. וכ"כ בחידושי הר"ן בסנהדרין פ"ח ע"ב בתוך הדברים, שאנו נוהגים לקשור סמוך לבגד בשני קשרים זה אחר זה עי"ש. וכ"פ השו"ע וכו"ל, וכ"ד רבינו האר"י בשעה"כ [כמובא בכה"ח בסי' י"א אות מ"ז עי"ש], וכן נהגו בדורות האחרונים בפשיטות.

אולם בספר המנהיג בהלכות ציצית העמיד בזה מחלוקת ברורה במנהגי העדות, וז"ל [עמ' תרמ"ג במהדורת מוה"ק]: ובענין הקשר נחלקו חכמי ספרד ופרובינציה עם רוב חכמי צרפת, **שיש מקומות בצרפת שעושין בו קשר גמור לקשור הד' חוטין עם הד' האחרים**. ויש לי ראייה לזה הקשר גמור שאדם חייב בשבת בראש פרק הזורק [צ"ו ע"ב] ממשכן שכן אורגי יריעות שנפסק להן חוט קושרין זה עם זה. וכן נהג ר' אליהו מפריש ז"ל. וחולייא ג' כרכים בחוט הכרך הארוך מכולם, ומכניס לפנים מחולייא ויהדקנו. **וחכמי פרובינציה וספרד נהגו הקשר כאותה חולייא שאמרנו שעושין בצרפת, ומכניסין חוט הכרך לפנים משלשת הכרכים וזהו הקשר**. וחולייא שצריך לקשור לפנים מהכרך השלישי לבד. ויש לי ראייה לזה המנהג, קשר רצועות היד לתפילת היד ליווד שדי, לרגיל ובקי בתפילין ולקשרם, ותפילין בי בר חבו שכיחי כמונו היום. אב"ן ע"כ. ומבואר מדבריו שבספרד ובפרובנס לא היו קושרים ב' קשרים זה ע"ג זה אלא מעמידים את החוליא ע"י הכנסת ראש החוט הכורך לפנים, וזה נקרא הקשר.

ובאמת שכע"ז נהגו שאר עדות וחכמי ישראל מקדמת דנא עוד מתקופת הגאונים, ונבאר את המקורות לכך במנהגי העדות השונות:

חכמי בבל ומנהגם

בשו"ת הגאונים אסף תש"ב עמ' 131 [ובקצרה בספר **האשכול** עמ' 221 בשם תשובה לגאון] הובאה תשובת **רב שרירא גאון** לרב חנניה, ראש ישיבת גאון יעקב בא"י, בענין מעשה הציצית, וכתב בתוך הדברים: ואשר שאלת כיצד יהיו הקשרים - הנה באשר לעיקר החיוב שהוא בלי ספק הנהו ג' כריכות קשורות והן נקראות חוליא אחת ואמרו בה הראשונים כמה שיעור חליה ר' אומר כדי שיכרוך וישנה וישלש. ע"כ, עי"ש, ומבואר מדבריו שג' הכריכות שהם קשורות הן נקראות חוליה וזוהי הקשירה, ולא הזכיר קשירה אחרת של ד' חוטים זה בזה.

חכמי צפון אפריקה ומנהגם

ב'מעשה הציצית' **לרבנו חננאל** שנדפס בסוף ספר כליל תכלת (טבגר) עמ' ש"ז כתב: **ומתחיל וקושר קשר מן החוט הארוך** ושונה ומשלש והיא הנקראת חוליא אחת, ואח"כ כורך מן החוט הארוך על החוטין האחרים שליש והוא הנקרא גדיל וכו', ואחרי שיקשור בתחלה חוליא אחת ויכרוך השליש גדיל יקשור שני קשרים וכו' נמצאת חוליא אחת למעלה שהיא שלשה קשרים ושליש גדיל ושני קשרים למטה וכו' ע"ש, הרי שכתב בסדר העשייה שעושים קשר מן החוט הארוך.

חכמי המזרח ומנהגם

ר"ש בן נתן בסידורו פכ"א כתב: וצריך לעשות בראש כל גדיל אחרי הכנף ג' קשרים 'כמו הלולאה', וכל קשר משולש. ולאחר מכן גם יתחיל ללפף וכשמסיים ללפף יקשור למטה ב' קשרים 'כקשרים שלמעלה' ע"כ, ע"ש, ומבואר כנ"ל שאת הקשרים עושים ע"י לולאה מהחוט הארוך ולא עושים ב' קשרים ד' עם ד'. וכ"ד **הרמב"ם**, דאמנם בחיבורו בפ"א ה"ז כתב וז"ל: ולוקח חוט אחד מן הלבן וכורך בו כריכה אחת על שאר החוטין בצד הבגד ומניחו, ולוקח חוט התכלת וכורך בו שתי כריכות בצד כריכה של לבן ו'קושר' ואלו השלש כריכות הם הנקראים חוליא, ומרחיק מעט ועושה חוליא שניה וכו' וכריכה אחרונה של לבן וכו' ע"כ, ע"ש, ולא כתב איך קושר. אולם בתשובה [בלאו סי' קל"ח] כתב וז"ל: אנו סומכין על מה שאמר התלמוד, והוא שנכרוך שלש כריכות **ונעשה הכריכה השלישית קשירה** ויהיה הכל לחוליא אחת, ונרחיק קצת ונכרוך שלש **בקשירה** ונרחיק קצת ונכרוך כך עד שנעשה שבע חוליות כל חוליא שלש כריכות וכו' ע"ש, הרי שהקשירות הם בחוט הארוך ולא בד' עם ד'.

חכמי צרפת ומנהגם

בסדר עשיית הציצית המובא **בספר האורה** ח"א סי' מ"ו איתא: ובאותו יותרת העודף החוט השמיני קושר על השבעה ושונה ומשלש [והוא הנקרא חוליא, ואחר כן כורך עד שליש הזרת באותו החוט] ואחר כך קושר שני פעמים למטה ואחר כך ושאר אותו החוט השמיני שוה עם השבעה ונותרו שם שני שלישי זרת ענף, וזהו נוי תכלת שאמרו רבותינו שליש גדול ושני שלישי ענף ע"כ, ומבואר כנ"ל שאת הכל עושה עם החוט הארוך וכדעת רבנו חננאל הנ"ל. וכן מתבאר מדברי ר"ת ור"י שהבאנו בתחלת הדברים שכך נהגו.

חכמי אשכנז ומנהגם

הראב"ן בהלכות שבת סי' שמ"ג כתב וז"ל: וקודם שיכרוך יעשה כעין **קשרים מאותו חוט הארוך** סביב החוטין וכו', כך נהגו אבותינו לעשות ציצית במלכות זה ע"ש.

1 וכן שצידד הב"י שם בדעת הרמב"ם שבכל חוליא קושר בסופה, וכמפורש בתשובה הנ"ל, וכן מפורש בספר המספיק לר' אברהם בן הרמב"ם עמ' 272 שקושרים בכל חוליא ע"ש.

חכמי איטליה ומנהגם

ראב"ן הנ"ל כתב: אני ראיתי טלית שהובא **מלומברדיא** והיה מצויץ והיה עשוי שבעה חוליות וכל חוליא ג' פעמים כרוך החוט והפרש בין חוליא לחוליא כמלא רחב אצבע וקשר בראש החוליא וקשר בסופה **והכל היה החוט הארוך השמיני** ע"ש. וכן מבואר בדברי ר"ש **מפרש השאלות** [מירסקי סי' קמ"א עמ' מ"א], מחכמי איטליה, וז"ל ויקח **אחד מן החוטין ויעשה ממנו ב' קשרים** למעלה ויכרוך החוט סביב השבעה עד שליש ויעשה ג' קשרים וכו' ע"ש. וכן מתבאר מדברי ספר **הלכות קצובות והלקח טוב** שהבאתי בספרי 'תורת הקדמונים' [ח"ד סי' ב'] שכתבו ששיעור החוטים הוא זרת ע"ש, והרי אם קושרים ד' עם ד' - החוטים מתקצרים וצריך יותר מזרת, וכפי שכתב בהלכות ציצית לחד מקמאי שנדפס ב'צפונות' ו' [תש"נ] עמוד ט', שלמנהג צרפת שקושרים ד' עם ד' צריך בשעת עשייה להאריכם יותר מזרת שאלמלא יעמידם על זרת יפחת ע"י קשירתם מכשיעור בשעת עשייה, דבעינן לכל הפחות זרת, ע"ש. וכ"כ **חכמי איטליה המאוחרים** [ספר התדיר ומחזור רומא משנת רמ"ו]: וחוט שכורך בו את הציצית פוסקים אותו יותר ארוך משאר חוטין לפי שהכריכות מקצרות אותו, וגם כל החוטין ראוי להאריך מכשיעור לפי שהן מתקצרים מפני הקשרים והכריכות. ע"כ. אולם חכמי איטליה הקדמונים שלא כתבו כן - היו קושרים רק בחוט הארוך, ולכן שאר החוטים לא היו מתקצרים ע"י הקשירה.

חכמי פרובנס ומנהגם

בספר המנהיג שהבאנו לעיל כתב, שבפרובנס גם כן נהגו שלא קושרים ד' עם ד'. ואכן כן מתבאר מדברי חכמי פרובנס הקדומים [לפני שהשתנה המנהג כחכמי צרפת בדורם של ספר המאורות והמאירי]: **כ"כ הראב"ד** בהשגותיו לרמב"ם פ"א ה"ז [ושם כתב כן בשם רב נטרונאי, אולם נראה שרק עיקרי הדברים הם ממנו, וכל השאר הם מהראב"ד עצמו] וז"ל: קושר תחלה סמוך לכנף קשר אחד **בחוט לבן ובחוט של תכלת והוא שנקרא קשר העליון** ואח"כ כורך שני חוטין וכו' ע"ש, הרי שהקשר העליון הוא בחוטי הכריכה שלדעתו הם לבן ותכלת, ולא ד' עם ד'. וכן מתבאר מדברי הר"י **מלוניל** [י"ב ע"ב מדפי הרי"ף הלכות ציצית] וז"ל ואי איגרדום איגרדומי - כלומר שנשאר קצת מן החוט שיכול לעשות ממנו שיעור חוליא שהוא כדי שיכרוך וישנה וישלש כשירין, אע"ג דבעינן שיעור טפח בתחלתו, אבל בסופו לא בעינן אלא כשיעור קשר העליון וסגי בכך ע"כ, הרי שכתב שהקשר העליון הוא ג' כריכות שהיא חוליא שעושים בחוט הארוך. וכ"כ עוד לקמיה וז"ל: ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת, כמו כן יהיה כשרה אבל צריך חוליא אחת וזהו קשר העליון שהוא דאורייתא. ע"כ. הרי שכתב להדיא שהחוליא זהו הקשר העליון, וזה כשיטת הגאונים הנ"ל. וכן מבואר בדברי **בעל העיטור** דף ס"ט ע"ב, שכתב וז"ל: ומתחיל וקושר קשר סמוך לטלית, ובזמן שהיה התכלת מצוי היו אלה הח' חוטין ד' תכלת וד' לבן **ומתחיל וקושר בלבן** וכורך חוליא אחד כדי שיכרוך וישנה וישלש וקושר, נמצא שהיה בין

הקשרים ה' של לבן וג' של תכלת עי"ש, הרי שהקשר הוא בחוט אחד ולא בכל החוטים יחד.

נמצא שהתבאר היטב שהמנהג הפשוט בעם ישראל בכל הארצות היה לעשות את הקשרים מהחוט הכורך בלבד, ושאר החוטים לא משתתפים בקשירה כלל, אלא שבצרפת בתקופת ר"ת ור"י החלו כמה חכמים לשנות ולעשות את הקשירה עם כל החוטים, ד' עם ד', ועם הזמן התפשט קשר זה בפרובנס ובאיטליה ובאשכנז ובספרד, עד שבעקבות השו"ע והרמ"א התקבע מנהג זה כמנהג פשוט אצל כל ישראל.

האם חמשת הקשרים הם בין הכריכות או בתחלה ובסוף

בגמ' במנחות ל"ט ע"א איתא: אמר רב תכלת שכרך רובה כשרה, ואפילו לא כרך אלא חוליא אחת כשרה, ונויי תכלת שליש גדיל ושני שלישי ענף. וכמה שיעור חוליא? כדי שיכרוך וישנה וישלש. תנא הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על י"ג ע"כ. ומבואר בגמ' זו שבקשירת הציצית כשיש תכלת עושים 'חוליות'. ויש מחלוקות רבות ושיטות שונות בראשונים איך עושים חוליות אלו. אך כל זה הוא בקשירת ציצית עם תכלת, אולם בלבן ללא תכלת כתב הרמב"ם בפ"א מהלכות ציצית ה"ט שאם רצה לכרוך בלא מנין חוליות עושה עי"ש. וכן נהגו במשך הדורות [וגם כיום נוהג כן מי שלא שם תכלת] שלא עושים 'חוליות' אלא 'כריכות' - ועי' בזה עוד לקמן.

כמו כן, כתבו הגאונים והראשונים [וכמובא בתוס' בדף ל"ט שם ובב"י שם] שבציצית יש ה' קשרים. אלא שגם בזה יש הבדל בין המנהג הקדום של הגאונים והראשונים בצורת הקשרים והכריכות לבין מנהג צרפת המאוחר, שהתפשט לאחר מכן בכלל ישראל.

בדברי הגאונים והראשונים שהעתיקנו לעיל מבואר שהיו עושים ב' או ג' קשרים סמוך לכנף [עם החוט הכורך, כדלעיל], לאחר מכן כורכים הרבה כריכות עד שליש הגדיל, ולאחר מכן עושים ג' או ב' קשרים, וכך הוי חמש קשרים. וכן היה מנהג אשכנז כמבואר בראב"ן הנ"ל. וכן מבואר בדברי הרוקח בסי' שס"א שכתב: ויקשור ב' קשרים למעלה אצל הכנף וכורך ל"ד כריכות וקושר שלשה קשרים למטה. ע"כ. וביאר יותר בספרו מעשה רוקח וז"ל: ויקשור ב' קשרים וכו' וכורך ל"ד פעמים החוט כנגד ל"ד 'אלהים' שבהלל שכתוב בו בכל עת יהיו בגדיך לבנים זה ציצית וכו' וג' קשרים למעלה עי"ש.

אולם הסמ"ג והרא"ש שהביא הב"י כתבו שעושים ה' קשרים 'והחוליות ביניהם', וזה כמנהגנו היום. וכ"כ המאורות והמאירי הנ"ל ע"ש. וכ"ה ברע"מ פינחס דף קכ"ח ע"ב: ובין קשר לקשר כמלא גודל ע"ש².

בירור דעת ר"ת בענין זה

והנה הב"י הביא את דברי התוס' במנחות דף ל"ט ע"א בשם ר"ת שהיה קושר ב' אצל הכנף וג' למעלה, וכתב הב"י: כלומר שהיה קושר אצל הכנף קשר אחד וכורך מעט וחוזר וקושר קשר שני וכורך כריכות הרבה ובסופם קושר שלשה קשרים ובין קשר לקשר כריכה מועטת ע"כ. ובהמשך הביא הב"י את דברי הרא"ש שכתב דהאידנא נהוג לעשות ד' אורים שבין ה' קשרים שוים והוא נוי ציצית וכו', וכתב הב"י: ונראה לי דמשום דלמנהג ר"ת שהאור שבין הקשרים אינו שוה אינו נוי הציצית, וגם הגדיל שבין קשר שני לשלישי אינו עשוי להתקיים כל כך לפי שהוא מרובה, קאמר הרא"ש דמנהג זה עדיף ממנהג ר"ת, מפני שבמנהג זה הוי נוי הציצית ועשוי להתקיים ע"כ. ומבואר דס"ל שהרא"ש בא לאפוקי ממנהג ר"ת, שאע"פ שגם הוא היה עושה ד' אורים כמו שפירש הב"י בדעתו - מ"מ לשיטת ר"ת האור לא היה שוה, ואילו הרא"ש היה עושה אורים שוים.

אולם אין פירוש הב"י נראה בדעת ר"ת, שהרי ברא"ש בהלכות ציצית מפורש לא כך, וז"ל: והיה ר"ת ז"ל נוהג לעשות ב' קשרים אצל הכנף ומעט כריכה ביניהם וג' בסוף הגדיל ע"ש, ומבואר שר"ת היה עושה קשרים רק אצל הכנף ואצל הגדיל. וכן מפורש בשטמ"ק במנחות בשם תוס' אחרות, על מה שכתבו התוס' שר"ת היה עושה ב' אצל הכנף וג' אצל הגדיל, וז"ל: ואמר ריב"א שראה ציצית של ר"ת עשוי כך, ורוב העולם נהגו לעשות הקשרים בין החוליות וכו' ע"ש, ומפורש כאן שלר"ת לא עושים קשרים בין החוליות. וכנראה שהב"י לא ידע ממנהג רוב העולם בזמן הגאונים וראשוני אשכנז שהיו עושים קשרים רק בתחלה ובסוף וכריכות באמצע, ולכן נדחק בדברי ר"ת.

נמצא שמנהג העולם הקדום בכל הארצות היה לעשות את הקשרים והכריכות בלבן בצורה זו: בתחלה עושים ב' קשרים עם החוט הכורך סמוך לכנף ע"י השחלתו לשאר החוטים בצורת לולאה [כקשירת הספרדים כיום], ולאחר מכן כורכים הרבה כריכות [כמנהג האשכנזים כיום] עד שמגיעים לשליש, ולאחר מכן עושים עוד ג' קשרים עם החוט הכורך [כקשירת הספרדים כיום].

² קטע זה בזהר מאוחר הוא, והוא לאחד מהראשונים שהוסיפו על פי הסמ"ג בעשה כ"ו שכתב: 'ונהגו העולם' לעשות חמשה קשרים, 'ובין קשר לקשר כמלא גודל' בין הקשר והכרך, עד שנמצא הגדיל ארבע אצבעות בגודל ע"כ. הרי שלשון הרע"מ הוא לשון הסמ"ג, והמנהג שכתב הסמ"ג הוא מנהג צרפת בזמנו, דהמנהג הקדום לא היה כן וכנ"ל.

האם מותר להוסיף על החמשה קשרים

מנהג הספרדים שעושים את כל ה'כריכות' בצורה של 'קשרים', היינו שמכניסים את ראש החוט הכורך לתוך החוטים. ולפי מה שביררנו - זוהי 'הקשירה' המקורית. נמצא שאנו עושים ט"ל קשרים ולא חמשה קשרים, ויש לדון האם שפיר דמי לעשות כן, או לא.

והנה הפרישה בסי' י"א אות י"ז הביא את דברי ר"ת שהקשרים הם בחוט הארוך וכתב: ונ"ל לדייק מזה, שהעושין הכריכות בדרך זה שתוחב תמיד ראש החוט ומהדק יחד לאו שפיר עושין, שהרי לדעת ר"ת הוי קשירה גמורה נמצא שמוסיף על מנין הקשרים. עכ"ל. והביאו מאמר באות י"ז וכתב: ואנכי הרואה שמנהג זה נזכר בדברי מהר"י בן חביב ז"ל הביאו מרן ז"ל שכתב וז"ל כי הכריכה הז' היו מכניסין תוך הגדיל 'כמנהגינו היום בכל החוליות' וכו', ומבואר שם דאין זה בכלל החמשה קשרים שעושין ע"ש, הלכך אין אחר המנהג כלום ע"כ. ולכאורה נראה מדבריו שאנו שעושים כן - לא עושים כר"ת, אלא רק הקשרים בד' חוטים עם ד' חשיבי קשרים.

אולם נראה שא"צ לזה, **דנראה שאין שום איסור להוסיף על ה' קשרים, אלא שלא יפחות מהם**, דהא התוס' במנחות ל"ט ע"א כתבו שהטעם לה' קשרים הוא שמי שלא פוחת מז' חוליות יש לו ה' קשרים (עי"ש החשבון), והרי מבואר בגמ' שהמוסיף לא יוסיף על י"ג, וא"כ מי שעושה י"ג חוליות - יש לו יותר מה' קשרים, וא"כ חזינן שאין איסור להוסיף על ה' קשרים, ולכן גם אם נחשיב את ה'כריכות' שאנו עושים כ'קשרים' וכדעת ר"ת וכפי שנהגו מקדמת דנא - אין בזה חשש.

ובפרט שלדעת הרמב"ם ג"כ לא עושים ה' קשרים במדויק, דהא לשיטתו עושים בסוף כל חוליא קשר, וא"כ יש לפחות שבעה קשרים, ועל כרחך שאו שלא ס"ל כדברי המדרש לעשות ה' קשרים, משום שלא הוזכר בתלמוד, או דס"ל כנ"ל שאין איסור להוסיף, ולכן מנהגנו שפיר דמי ואין בו פקפוק.

הנראה למעשה בענין זה

סדר הקשירה בלבן ללא תכלת. לפי מה שביררנו, נראה שיותר נכון לעשות כפי שנהגו בכל תפוצות ישראל מקדמת דנא, שמיד לאחר הכנסת החוטים עושים ב' או ג' קשרים עם החוט הכורך מסביב לשאר החוטים [כקשירת הספרדים], ואח"כ לעשות כריכות כמנין ט"ל כריכות או הוי"ה וכדומה, ולאחר מכן ג' או ב' קשרים נוספים עם החוט הכורך. וזאת לפי שמסתבר שאם היו יודעים חכמי צרפת, וכן הב"י והרמ"א והאר"י, שכך נהגו בכל תפוצות ישראל - לא היו משנים את צורת הקשירה. ואע"פ שאין צורות קשירה אלו לעיכובא, ובודאי שיוצאים יד"ח בכל סוגי הקשירה - מ"מ אין טעם מספיק לעזוב את המנהג שנהגו בו בכל תפוצות ישראל ולעשות מנהג חדש.

אמנם בקשירת תכלת, יש להקפיד על דינא דגמ' של ז' או י"ג חוליות. ובזה נחלקו השיטות והביאורים. ורבים נוהגים למעשה כדעת הרמב"ם בפ"א מהלכות ציצית ה"ז ובתשובה [בלאו סי' קל"ח, וכפי שנוהגים בני תימן גם בקשירת הלבן בלבד בלא תכלת], שעושים ז' חוליות של ג' כל אחת, וכל חוליא עומדת בפני עצמה, ללא שום קשירה אחרת. ולפ"ז נמצא שישנם ז' קשרים [כל חוליא קשר אחד], וכבר כתבנו שאין בעיה כלל להוסיף על ה' קשרים.

ויש גם אפשרות לעשות את הז' חוליות ע"י הקשרים של הספרדים הנוהגים כיום, דהיינו שלאחר הכנסת החוטים עושים קשר מהחוט הכורך [הלבן] ועוד ב' מהתכלת, כך שיש ג' חוטים שצמודים אחד לשני בקשירה הספרדית, ולאחר מכן מרחיקים מעט ועושים שוב את אותו הדבר, עד שמגיעים לז' חוליות. ולפ"ז נמצא שיש 21 קשרים, שהרי כל קשר בפני עצמו נקרא קשר, וכבר כתבנו שאין בעיה להוסיף על הקשרים.

מהו קשר העליון המחוייב מהתורה

במנחות ל"ט ע"א איתא: ואמר רבה ש"מ קשר עליון דאורייתא, דאי ס"ד דרבנן, מאי איצטריך למישרי סדין בציצית? פשיטא, התוכף תכיפה אחת אינו חיבור, אלא ש"מ דאורייתא ע"כ. ורש"י ותוס' שם הביאו ב' פירושים מהו קשר העליון, האם הקשר הסמוך לכנף או הסמוך לגדיל ע"ש. ובאמת שנחלקו בזה הגאונים והראשונים.

בתשובות הגאונים החדשות (מכון אופק סי' קצט) הובאה תשובת גאון בזה"ל: קשר של מעלה, כשמתחיל להניח ציצית לטלית - קשר ראשון שקושר זהו קשר עליון שהוא אצל טלית, וקשר של מטה זה שקושר בשעה שמסיים גדיל. קשר של מעלה אחד, של מטה שלשה, ע"כ. ובספר האשכול (עמ' 205) דייק כן מדברי ר"ח שכתב שעושים ג' קשרים בתחלה סמוך לכנף ושתי קשרים בסוף סמוך לגדיל, דס"ל שהקשר הסמוך לכנף הוא הקשר העליון והוא מהתורה ולכן עושים שם את רוב הקשרים, ע"ש. וכן יש לדייק מדברי רש"י בספר האורה ורשב"ן שהבאנו לעיל, שעושים כנ"ל. וכ"כ הרי"ד בפסקיו: קשר עליון דאורייתא וכו', והוא סמוך לכנף, וקורא אותו עליון מפני שהוא סמוך לכנף, וכשתופס את הציצית בידו יבוא הכנף למעלה והחוטין למטה ע"כ. וכ"ד הראב"ד בהשגות שהבאנו לעיל ע"ש.

אולם בספר האשכול שם הביא תשובת גאון [והיא לרע"ג, בגאוניקה עמ' 330] שכתב: קושר קשר התחתון וגודל ומתחיל בלבן ועושה חוליא אחת, ושעור חוליא כדי שיכרך וישנה וישלש, ועליה חוליא של תכלת, ועליה חוליא של לבן, וקושר קשר העליון וכו'. ע"כ. וכתב על כך האשכול: ולי הכותב נראה דמשמע מדברי גאון זה דקשר שהוא סמוך לשפת הטלית הוא נקרא קשר התחתון, ואותו שהוא אחר שליש הגדיל נקרא קשר העליון וכו', והיינו דאמר מר רב יהודאי ז"ל ולאסור ג' פעמים אחר הגדיל, דהוא קשר

העליון. ולהכי קרי ליה קשר העליון, שכשאדם מביט בציציותיו מביט בענף והופכו למעלה, אי נמי מפני שהוא על הכל, שכבר כרך השליש, ועליו הוא קושר, והוא סומך ומחזיק את הכל, וכך פרוש חכמי צרפת שאותו קשר שהוא אחר הגדיל נקרא קשר העליון. ע"כ. וכ"ד העיטור בדף ס"ח ע"ג, שקשר עליון הוא האחרון שבסוף החוליא, והוסיף שיש מפרשים קשר עליון הסמוך לטלית, ולא נראה. ע"ש. וכ"ד הנימוק"י [הל' ציצית דף י"ב ע"ב] שקשר העליון דאורייתא אינו סמוך לכנף אלא אותו שהוא בסוף הגדיל ע"ש.

והרמב"ם לא הזכיר קשר סמוך לכנף, אלא לשיטתו הקשר הראשון הוא בסוף החוליא הראשונה. וכתב הב"י שהרמב"ם מפרש ש'עליון' היינו לאחר החוליא הראשונה הסמוכה לכנף ע"ש. וכן מפורש בפירוש רבינו בחיי סוף פרשת שלח, שהעתיק את לשון הרמב"ם עד 'ואלו השלש כריכות נקראות חוליה' והוסיף: **וזהו הנקרא קשר העליון**. ע"ש. וכן מתבאר מדברי הר"י מלוניל י"ב ע"ב מדפי הרי"ף שכתב וז"ל: ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת, כמו כן יהיה כשרה, אבל צריך חוליא אחת, **וזהו קשר העליון שהוא דאורייתא**. ע"כ.

ונראה שגם האשכול וסיעתו דס"ל שהקשר הסמוך לגדיל הוא דאורייתא - זהו דווקא בקשרים שהיו נוהגים לעשות בזמנם, שעושים ב' קשרים בתחלה ולאחר מכן כורכים עד שלישי ועושים לבסוף ג' קשרים והם דאורייתא, אולם לפי המנהג שהביא הב"י שנוהגים כיום, שעושים ב' קשרים בין כל כריכה וכריכה, הרי שהקשרים בסוף הכריכה הראשונה של הז' - הם דאורייתא, דהא מהתורה מספיק חוליא אחת וכשקשר לאחר החוליא הראשונה או הכריכות הראשונות יצא יד"ח מהתורה.

קטן או אשה בקשירת הציצית

ונפק"מ מהנ"ל, לענין קטן שהגיע לחינוך שרוצה לקשור ציציות, דבסי' י"ד ס"א בב"י מבואר שדעת רוב הראשונים להכשיר אשה אע"פ שאינה מצווה בציצית, וכך פסק בשו"ע. והרמ"א פסק כמיעוט ראשונים שאוסרים. וגם בזה נחלקו מאיזה טעם, דלטעם של בני ישראל ולא בנות ישראל - קטן כשר, ולטעם שאינה מצווה בדבר - קטן פסול. והבה"ל שם כתב שהעיקר כטעם של בני ישראל ולא בנות ישראל, ולכן קטן כשר מעיקר הדין, גם לדעת הרמ"א, אלא שיש להחמיר לכתחלה. אולם ארה"ח שהביא הבה"ל שם כתב שקטן כשר לכתחלה, וביאר הבה"ל דמירי בגדול עומד על גביו ומורה ומסביר לו לעשות לשמה ע"ש. וכמה מחכמי הספרדים האחרונים חששו לדעת הרמ"א בזה - עי' בכה"ח שם.

ולפי הנ"ל נראה, **שאם הגדול עשה את החוליה הראשונה עם הקשר שבסופה - יכול לכתחלה לתת לאשה או לקטן שימשיכו לעשות את שאר הקשרים והחוליות והכריכות,**

שהרי מהתורה - ציצית זו כבר כשרה ומותרת, וכל השאר אלו הנהגות מדרבנן, ובזה אפשר לסמוך לכתחלה על דעת רוב הראשונים והשו"ע, ורק בדאורייתא ממש יש להחמיר לכתחלה היכא דאפשר כדעת מיעוט הפוסקים הנ"ל.

סיכום

המנהג הפשוט בעם ישראל מזמן הגאונים ועד חכמי המזרח ושאר הארצות היה לעשות את הקשרים מהחוט הכורך בלבד, כאשר שאר החוטים לא משתתפים בקשירה כלל, והקשרים היו נעשים בצורה זו: בתחלה עושים ב' קשרים עם החוט הכורך סמוך לכנף ע"י השחלתו לשאר החוטים בצורת לולאה [כקשירת הספרדים כיום], ולאחר מכן כורכים הרבה כריכות [כמנהג האשכנזים כיום] עד שמגיעים לשליש, ולאחר מכן עושים עוד ג' קשרים עם החוט הכורך [כקשירת הספרדים כיום].

אלא שבצרפת בתקופת ר"ת ור"י החלו כמה חכמים לשנות ולעשות את הקשירה עם כל החוטים, ד' עם ד', ועם הזמן התפשט קשר זה בפרובנס ובאיטליה ובאשכנז ובספרד, עד שבעקבות השו"ע והרמ"א התקבע מנהג זה כמנהג פשוט אצל כל ישראל.

אולם לפי מה שביררנו נראה, שהעושים את הקשרים רק בלבן ללא תכלת - עדיף להם לחזור למנהג המקורי של הגאונים ושאר הראשונים, משום שחכמי צרפת ששינו את המנהג לא ידעו שכך דעתם של הגאונים ושאר חכמי ישראל, ומסתבר שלא היו משנים את המנהג אם היו יודעים זאת.

ובקשירת התכלת - יש להקפיד לעשות 'חוליות חוליות', דהיינו שבע או שלש עשרה חוליות של שלש שלש.